

15. CRNOGORSKA TRADICIONALNA ARHITEKTURA I NJENA ULOGA U SAVREMENOM DOBU

*Vladislav Ivanović**

Sažetak: Narodno, tradicionalno graditeljstvo nije stil, nego je pogled na svijet i na život, na prirodu i na duh mjesta, stav prema životnim procesima i materijalima, prema podneblju i autentičnosti.

U radu smo predstavili istorijat crnogorske tradicionalne arhitekture, te razvojne faze u graditeljstvu. Poseban osvrt je dat na tipologiju i elemente arhitekture tradicionalnih varoških i seoskih kuća. Pri tome su uzete u obzir tri oblasti u okviru teritorije Crne Gore koje su prepoznatljivije po određenim prirodnim i kulturološkim odlikama – južna regija, središnja regija i sjeverna regija. Osvrnuli smo se i na današnje stanje i probleme zaštite graditeljskog nasljeđa u Crnoj Gori. Akcenat u radu je stavljen na savremene realizacije i preporuke za gradnju u budućnosti, a prije svega na uočene probleme u aktuelnoj praksi, te pozitivne primjere koji mogu poslužiti kao preporuke za građenje u svakoj od tri gorepomenute oblasti u Crnoj Gori.

Ključne riječi: *tradicionalna arhitektura, graditeljstvo, južna regija, središnja regija, sjeverna regija, preporuke za građenje*

Abstract: National and traditional architecture is allegedly not a style but a look at the world and the life, nature and spirit of a place, an attitude towards the life processes and materials, region and authenticity.

In this study we introduced a history of traditional Montenegrin architecture, and its developing phases of construction. We made a particular emphasis on typology and architectural elements of traditional town and village houses. In that context, we identified three areas within Montenegrin territory which could be recognized by certain natural or cultural features: Southern Region, Middle Region and Northern Region. We also addressed the present situation and problems related to the protection of architectural heritage in Montenegro. We also stressed the contemporary accomplishments and recommendations for construction in the future, and not only the problems noticed in the current practice but also positive examples which could be used as recommendations for construction in each of the three above mentioned regions in Montenegro.

Key words: *traditional architecture, construction, Southern Region, Middle Region, Northern Region, recommendations for Construction.*

* Vladislav Ivanović, JU Muzeji i galerije Podgorice, Podgorica

15. 1. UVOD

Narodno, tradicionalno graditeljstvo nije stil, nego je pogled na svijet i na život, na prirodu i na duh mjesta, stav prema životnim procesima i materijalima, prema podneblju i autentičnosti.

Prirodni, privredni, historijski kao i tehnološki uslovi učinili su da su kuća i način življenja u Crnoj Gori dosta raznoliki.

Kuća i kultura stanovanja su bile jedan od značajnijih elemenata po kojima se raspoznavala etnička i etnološka slika jednog kraja. Kroz njih se odslikavaju ne samo prirodni uslovi koji su bili značajan faktor pri izboru građevinskog materijala i najpraktičnijeg oblika kuće, koji odgovara i geografskim uslovima i prirodnim uslovima; za određeni način privređivanja, već i historijski tokovi koji su, naročito na ovim prostorima, bili od velikog značaja, jer su se smjenjivali razni kulturni uticaji, koji su bili značajni za formiranje određenog načina života.

Sve dok je prirodna sredina bila izvor građevinskog materijala, u Crnoj Gori su se kuće gradile od kamena i drveta. Skoro u cijeloj Crnoj Gori glavni građevinski materijal jeste kamen, a u planinskim i šumom bogatim predjelima on je kombinovan sa drvetom.

U današnje vrijeme preovlađuje savremeni građevinski materijal: cement, cigla, blokovi, željezo, beton i drugo.

*

Proučavaoci kulturne historije, historije arhitekture, a posebno oni koji su se bavili nastankom i genezom stambene arhitekture južnoslovenskih i balkanskih naroda, kao i autori koji su posmatrali prostore jadranske obale i njenog zaleđa ili pak islamsku arhitekturu na pomenutim prostorima, dali su vanredan doprinos poznavanju tradicijskog graditeljstva Crne Gore. Istina, sistematskog istraživanja crnogorske tradicionalne arhitekture i njene tipologije nije bilo, ali primjeri kojima su ilustrovali svoja zapažanja ostali su zabilježeni i na taj način dokumentovani, a sam historijski, kulturni i spomenički karakter takvih objekata valorizovan i unijet u šira kulturna historijska promatranja o Crnoj Gori.

Baveći se Crnom Gorom u prošlosti i sadašnjosti, P. A. Rovinski je 1897. godine, između ostalog, zabilježio da se sve prostorije koje imaju krov u Crnoj Gori zovu jednostavno „suvota” i mogu biti stalnog ili privremenog karaktera, namijenjene ljudima ili za stoku. Suvota, kuća, dom, koliba ili stan građeni su od drveta ili kamena. Samo u Vasojevićima, Morači, Pivi i Drobnjacima kuće nijesu od kamena, a kamene su zidane direktno na zemljanoj podlozi i zovu se „ozemljuše” ili su „na pod”, odnosno na sprat na kome žive čeljad. Rovinski kaže da su najbolje građevine u Crmnici, Građanima, Ljubotinjju, Ceklinu, Dobrskom selu, u nekim selima u Čekličima i na Njegušima. Na Primorju, čak i u selima, kuće su, u poređenju sa ostalim krajevima, prave palate. Od unutrašnjosti Crne Gore izdvaja se selo Duži u Drobnjacima. Veće spratne kamene kuće zovu se turskim nazivima – kule ili čardaci.

Brojni monografski radovi su obrađivali i pojmove i odrednice za stanovanje, naselja, kuće, javne, ekonomske i druge zgrade koje obično imenujemo kao objekte tradicionalnog graditeljstva ili narodne, ruralne arhitekture.

Najčešće je usvajana i primjenjivana tipologizacija sela i kuća J. Cvijića prilikom izrade brojnih monografskih studija pojedinih etničkih, kulturnih i geografskih cjelina kojima je do danas obrađen veći dio Crne Gore. Takvi radovi obavezno imaju i poglavlja o naselju, kući i stanovanju.

Po Cvijićevoj tipologiji, naselja Crne Gore po položaju pripadaju „grupi sela na visinama čije su kuće po stranama dolina, pobrđu i na površinama do visine oko 1600 m” i grupi koju „čine sela u dolinama, jarugama, po dnu kotlina i u ravnica-ma”. Sva naselja Balkana, pa i crnogorska, pripadaju selima razbijenog (karstna sela Kuća, Bratonožića, Katunske nahije) ili zbijenog tipa (mediteranska i tursko-istočnjačka sela). Definišući kuću kao antropogeografski i kulturno-istorijski predmet i razmatrajući njenu evoluciju, uočio je više tipova kuća. U takvoj tipologiji kuće Crne Gore su *brvnare šumovite dinarske oblasti*, gdje spadaju polubravnare Vasojevića, drobnjačke spratne kuće na ćelicu i kule Polimlja. *Kamene kuće jadranskog primorja i golog karsta* su kuće Crne Gore od Boke do Vjeternika, odakle počinje šumska dinarska zona plemena Vasojevića. Ugledanjem na susjede, kamene kuće su prodrle u Drobnojake i dijelom Vasojeviće u čijim predjelima je i dosta šume. Oblast ova dva plemena predstavlja mješavinu kamene i drvene kuće. S pravom je podvukao vječnost kamenih kuća u kojima je materijalizovana istorija. Podijelio ih je u dvije vrste: *jednodjelne prizemljuše i dvodjelne i trodjelne kamene kuće*, s podvrstama kakve su dupla i trojna prizemljuša u Kućima i dvospratna kuća na ćelicu, izbu ili konobu u Primorju, Crmnici i Ceklinu. Posebno je istakao kule Crne Gore, dobro zidane kuće s puškarnicama, kao posebnu vrstu. U *ostale tipove kuća* izdvojene su tursko-istočnjačke kule i kuće.

Posmatrajući kuću u Crnoj Gori iz posljednjih stotina godina, vidimo da je imala nekoliko razvojnih faza. Na njih je prije svega uticao, sa jedne strane, opšti tehnološki razvoj koji je u graditeljstvu posebno vidan, prije svega, novim građevinskim materijalima i tehnologijama i pojavom vodovoda i elektrike, što je uticalo naročito na velike promjene u kulturi stanovanja, a sa druge strane, nove privredne orijentacije koje su imale za posljedicu manji značaj agrarnih osnova i napuštanje seoskih sredina i sve jači razvoj industrije oko koje se grade nova naselja novih gradskih sadržaja. No, i pored svega toga, možemo reći da se i do danas zadržao neki opšti utisak, neke opšte karakteristike koje se uočavaju u pojedinim djelovima Crne Gore, a to su:

1. dinarska odnosno starobalkanska kuća na ćelicu, bilo da je od kamena ili drveta, koja odgovara planinskom terenu i tradicionalnom načinu života stočara i poljoprivrednika;

2. kuća sredozemnog odnosno obmorskog regiona sa širokim zaleđem koji se formirao pod uticajem mediteranske kulture i u spoju starog i novog još uvijek zadržao neke njegove opšte karakteristike;

3. kultura stanovanja koja se formirala po normama življenja muslimana.

Sve te tri osnovne linije spajaju današnja savremena kuća i kultura stanovanja koja je bez nekih lokalnih obilježja.

15. 2. REGIONALIZACIJA TERITORIJE CRNE GORE U KONTEKSTU TEME

Tri su oblasti u okviru teritorije Crne Gore koje su prepoznatljive po prirodnim, kao i određenim kulturološkim odlikama:

1. Primorje (južni region);
2. Karstna oblast sa Zetsko-bjelopavličkom ravnicom (centralni region);
3. Oblast visokih planina i rječnih dolina (sjeverni region).

15. 2. 1. TIPOLOGIJA TRADICIONALNE VAROŠKE I SEOSKE KUĆE I ELEMENTI ARHITEKTURE

15. 2. 1. 1. TIPOLOGIJA I ELEMENTI ARHITEKTURE U OKVIRU JUŽNE REGIJE

15. 2. 1. 1. 1. TIPOLOGIJA I ELEMENTI ARHITEKTURE VAROŠKE KUĆE

Unutrašnja funkcija formirana je prema potrebama tradicionalnog stanovanja. Prizemna etaža korišćena je kao ostava, magaza, konobe, zanatske radnje itd., a na gornjim etažama smjenjuju se prostorije za dnevni boravak-saloni, spavanje i pripremu hrane. Pristup gornjim etažama se odvijao preko dvorišta vanjskim stepenicama koje se završavaju bogatim terasama. Drugi tip varoške kuće posjeduje toplu vezu između etaža formiranjem unutrašnjih stepenica koje se nalaze pored magaze.

Arhitektura zgrada je dosta jednostavna, tradicionalna sa zidovima od tesanog kamena golog ili malterisanog i krovovima pokrivenim kamenim pločama ili tiglom prema dosta tradicionalnim nacrtima. Malo je vanjskih ukrasnih elemenata kao što su balkoni, krovovi itd.

15. 2. 1. 1. 2. TIPOLOGIJA I ELEMENTI ARHITEKTURE SEOSKE KUĆE

Zajedničke tipološke odlike kuće u Primorju.

Opšti tip kuće u okviru Crnogorskog primorja je spratna kuća (prizemlje, sprat i potkrovlje) sa kamenim zidovima i kosim dvovodnim krovom, pokrivenim ćeramidom. Kuća se često javlja kao dio stambenog niza, gdje segmenti niza zadržavaju istu građevinsku liniju i osnovne elemente graditeljskog jezika. Prizemlje ima funkciju podrumске etaže (konoba). Sprat ima stambenu funkciju (sobe), a u potkrovlju je kuhinja, jer se dimnjak nije koristio.

Za Primorje i kras kamen je osnovni građevinski materijal i element regionalne prepoznatljivosti u graditeljskom smislu. Koristi se u svim zidanim elementima arhitekture: u zidovima, svodovima, stepeništima, podovima, ogradama i podzidama. Kvalitet i estetski dometi konstrukcija od kamena u zavisnosti su od upotrijebljenog materijala i zanatske tehnike.

15. 2. 1. 2. TIPOLOGIJA I ELEMENTI ARHITEKTURE U OKVIRU SREDIŠNJE REGIJE

15. 2. 1. 2. 1. TIPOLOGIJA I ELEMENTI ARHITEKTURE VAROŠKE KUĆE

Kuće su prizemne i spratne, pokrivene dvovodnim krovom, grade se u nizu. Prizemne kuće su se isključivo koristile za stanovanje, dok kod spratnih kuća prizemlje je određeno za radnje, knjižare, mesare, itd., kao i pazar od „sitnica”.

Do ranih 70-ih godina XIX vijeka graditeljstvo se zasnivalo na principu nacionalne tradicionalne gradnje. Kuće su bile prizemne, gdje je zastupljeno više suvomeđih nego klačenih kuća, kasnije su suvomeđe zidane krečnim malterom. Pokrivane su rjeđe ćeramidom, a više slamom ili daskama. Imaju jedna vrata sa vrlo uskim i malim prozorima kao puškarnice. Ove kuće nemaju odžaka već im dim izlazi kroz krov. Kuće se stapaju sa okolnim kamenim ambijentom planina i brda. Razvojem i organizacijom stambene kuće dimenzije vrata se povećavaju. Ulazna vrata su naglašena kamenim okvirima, lijepom drvenom rezbarijom, lučnim ili pravougaonim završetkom.

Tipologija seoske kuće u karstnoj oblasti i priobalju Skadarskog jezera

Sličnost prirodnih oblika Primorja i karstne oblasti našla je svoj odraz i u tipološki veoma sličnim kućama. Stepennost sličnosti je u direktnoj zavisnosti od intenziteta kulturnih uticaja koji su u prošlosti dolazili sa Primorja. Potvrdu ove teze nalazimo u činjenici da je na području krasa narodna kuća svoj najviši domet dostigla u Crmnici. Kao tipična, može se izdvojiti spratna kuća, izduženog oblika sa dvovodnim krovom. Pojam „spratna kuća”, kao i u brojnim slučajevima na drugim lokalitetima, vezan je za postojanje prizemne poluetaže; formirana je podziđivanjem padine, iz koje je nastao i naziv „kuća na konobu” i „kuća na izbi”.

Kuće obalnog područja Skadarskog jezera kao tipološke posebnosti.

Kuće prijezerskih naselja Skadarskog jezera, zbog svojih sadržaja, mogu se nazvati ribarskim kućama. Formirale su se transformacijom-stalnim nastanjivanjem obalnih sezonskih objekata, nekada namijenjenih isključivo čuvanju i obradi ribe, kao i sušenju žita. Na primjere ovakve transformacije nailazimo na različitim lokalitetima, kod kojih su se odigrali gotovo identični primjeri pretvaranja obalnih ekonomskih objekata u stalna naselja: u Paštrovićima (Pržno, Rafailovići) i u Krtolima (Bjelila, Kakrc). Autentična ribarska kuća bila je jednodjelna prizemljaša, malih dimenzija, sa dvovodnim krovom.

15. 2. 1. 3. TIPOLOGIJE I ELEMENTI ARHITEKTURE U OKVIRU SJEVERNE REGIJE

15. 2. 1. 3. 1. TIPOLOGIJA I ELEMENTI ARHITEKTURE VAROŠKE KUĆE

Karakteristika ovih kuća je naslonjenost jedne na drugu u nizu sa obje strane ulice. Kuće su pravougaone osnove ili kvadratne sa prizemljem i spratom, poređane u nizu u sklopu većih ili manjih stambenih blokova, uklapajući se u uličnu mrežu. Fasade su raščlanjene nizom simetrično raspoređenih vrata i prozora. U prize-

mlju su se nalazile zanatlijske radnje, trgovine i kafane, a na spratu prostorije za spavanje. Svaka kuća imala je dvorište i baštu. Kuće sa dvorišne strane imale su kao po pravilu doksat-balkon i stepenište koji su činili cjelinu sa osnovnim gabaritom kuće.

Prizemlja kuća zidana su od lomljenog kamena a sprat je obično pravljen od čakme. Neke kuće su kompletno, i prizemlje i sprat, pravljene od čakme. Krovni pokrivač je šindra i pokrivač od lima. Krov je obično na kvadratnoj osnovi četvorovodan, a na pravoougaonoj osnovi na dvije vode.

15. 2. 1. 3. 1. TIPOLOGIJA I ELEMENTI ARHITEKTURE SEOSKE KUĆE

„Zaštitni znak” ruralne stambene arhitekture, šumovitih planinskih oblasti predstavlja dvodjelna dinarska brvnara izdužene pravougaone osnove „kuća na ćelicu” ili „kuća na magazii”, postavljena upravno na nagib terena i prepoznatljiva po podrumskoj poluetaži „izbi” ili „magazii”, nastaloj podziđivanjem prednjeg dijela kuće. Tradicionalna arhitektura ovih predjela prepoznatljiva je po drvetu, kao osnovnom materijalu zidova i krovnog pokrivača. U cilju izbjegavanja neposrednog dodira drveta sa tlom koristi se kamen, od kojeg su izrađeni zidovi magazie i kameni sokli, na koje se polažu grede „temeljnače”. Najmarkantniji tipološki elemenat brvnare je visoki četvorovodni krov, koji se svojim oblikom približava obliku piramide.

Uobičajeni oblik katuna-ljetnjeg stočarskog stana je koliba sa niskim zidovima od kamena, zidanih „u suvo”, i s dvovodnim krovom od oblica, pokrivenim slamom ili cijepanom daskom.

U varošicama Plav i Rožaje, naseljima poluurbanog karaktera, razvili su se tipološki derivati brvnare, nastali na ravnijem terenu i u posebnim kulturno-istorijskim prilikama: spratna brvnara i kula – dvospratnica sa odlikama utvrđenja. Kula predstavlja veoma markantan oblik utvrđenog stana, kod kojeg se prošireni oblik primarne brvnare našao u nivou drugog sprata – na vrhu dvoetažnog kamenog kusbasa (prizemni prvi sprat). Veoma ilustrativan primjer je Redžepagića kula u Plavu.

15. 3. STANJE I PROBLEMI ZAŠTITE GRADITELJSKOG NASLJEĐA U CRNOJ GORI

Graditeljsko nasljeđe jedan je od najkompleksnijih medija za održanje i razvoj identiteta i vrijednosti svakog naroda.

Nepokretna i pokretna kulturna baština u Crnoj Gori nalazi se u izuzetno lošem stanju i nepovoljnom položaju jer su na njenom velikom dijelu, kao i na najznačajnijim spomeničkim jedinicama, ugrožene osnovne spomeničke vrijednosti, sa tendencijom dalje promjene integriteta, gubitka spomeničkih vrijednosti i istorijske izvornosti.

Za zaštitu nepokretne kulturne baštine od presudnog značaja su dokumentaciona osnova i permanentna istraživanja, na osnovu kojih se formira nova dokumentacija i postojeća upotpunjava informacijama o spomeničkim vrijednostima i identitetu spomeničkih jedinica.

Iako je u Crnoj Gori period institucionalne zaštite spomenika kulture relativno dug, zaštititi crnogorske tradicionalne ruralne arhitekture (sela, kuća, kula, ekonom-

skih objekata i odgovarajućih ruralnih ambijentalnih cjelina) nije posvećeno dovoljno prostora, iako je ova kategorija kulturne baštine veoma značajna.

Objekti koji su već decenijama zaštićeni, a imaju vrijednosti tradicionalnog narodnog graditeljstva, primarno su zaštićeni kao istorijski spomenici u sjećanje na znamenite ličnosti naše prošlosti (mlin Crnojevića, rodne kuće dinasta Petrovića, narodnih heroja i sl.). Izuzetak od navedenog je Kula Redžepagića u Plavu, Kula Camovića u Vuksanlekićima i naselje Vranjina na obali Skadarskog jezera.

Kulturni pejzaž, kao posebni segment nepokretne kulturne baštine, zakonom nije definisan i zaštićen.

Pri izradi urbanističkih planova, lokalne vlasti moraju u taj posao uključiti stručne službe koje se bave zaštitom kulturnog nasljeđa.

Nelegalna gradnja ugrožava kulturno nasljeđe, stoga se moraju donijeti odgovarajuće mjere zaštite tradicionalne arhitekture na osnovu međunarodnih iskustava i savremenih standarda.

Uočljivost kulturnih spomenika i zaštićenih urbanih cjelina se mora osigurati i promovisati mjerama koje predviđaju lokalni propisi o prostornom planiranju i izgradnji.

Stare kuće, primjeri tradicionalnog građenja, pojedinačno ili u grupama, tvore likovno i istorijski vrijedan ambijent. Novi vlasnici stare objekte kupuju uglavnom zbog njihove lokacije. Posljedica neosmišljene novogradnje i loše sanacije tradicionalne arhitekture su devastacija i erozija prostora i kulturne baštine.

S obzirom na to da stare seoske kuće ne ispunjavaju savremene zahtjeve u pogledu komfora i opremljenosti instalacijama, pristupa se načelno opravdanoj rekonstrukciji. Problem nastaje u postupku intervencija koje po pravilu uključuju neizbježne promjene gabarita, ali se pri tom potpuno zanemaruje lokalna arhitektura u svim njenim aspektima. Rezultat su zdanja koja ne komuniciraju i nijesu u ravnoteži sa prostorom, već svojim agresivnim odnosom prema okolini uglavnom iskazuju pretenzije da se nametnu kao novi (kvazi)modeli arhitekture namijenjeni turizmu.

Uočeni problemi/konflikti u aktuelnoj praksi:

- Neuvažavanje/odstupanje od karaktera lokalne arhitekture: ignorisanje/nepoznavanje lokalnih prirodnih uslova i lokalnog graditeljskog nasljeđa, uz primjenu arhitektonskog izraza bez jasne fizionomije ili neskladno kombinovanje različitih tipologija i stilova.

- Neuvažavanja/odstupanja u domenu elemenata lokalne arhitekture, uz nameatanje i uspostavljanje novih funkcionalnih i estetskih standarda zasnovanih na aktuelnim tržišnim mehanizmima.

- Nesklad i greške u primjeni građevinskih materijala: kombinovanje tradicionalnih i novih materijala, praćeno promašajima u oblikovnom i likovnom smislu, kao i tehničkim problemima tokom eksploatacije.

- Koketiranje sa tradicijom, poteklo iz komercijalnih pobuda i neznanja, koje se iskazuje kroz površnu imitaciju tradicionalnih formi, elemenata i detalja.

Društvena, stručna i estetska valorizacija kulturnog nasljeđa neophodna je za sve vrste spomenika, počev od urbanih cjelina, pa preko ruralnih aglomeracija, do pojedinačnih spomenika, uključujući i one ambijentalnih vrijednosti.

Gljučni princip tradicionalne graditeljske etike je odgovornost u raspolaganju resursima mjesta na kojem se gradi.

15. 4. SAVREMENE REALIZACIJE I PREPORUKE ZA GRAĐENJE

Javni prostori u Crnoj Gori su gotovo potpuno zanemareni, zapušteni, a često i opasni za boravak ljudi. Na polju edukacije o prostoru, te njegovim potencijalima za razvoj zajednice, nije se dovoljno radilo u Crnoj Gori. Imajući u vidu da je prostor potrošiv resurs, zanemarivanje ovog aspekta edukacije može dovesti do trajne devastacije sredine u kojoj živimo.

Na cijelom području Crne Gore evidentna je neadekvatna gradnja kuća započeta krajem XX vijeka, posebno nakon katastrofalnog zemljotresa 1979. godine. Može se reći da je tada okončana vjekovna tradicija građenja na ovom području. Mnogi stanovnici ovog područja, kao i oni koji su ga u međuvremenu naseljavali, gradili su nakon toga nove kuće neprimjerene ambijentu i time devastirali dragocjeni prostor.

Sa druge strane, napušteni netaknuti prostori nude mogućnost za prevazilaženje nastalih grešaka kroz jedan novi, ekološki pristup i „sophisticirano ambijentiranje”.

15. 4. 1. OPŠTE SMJERNICE ZA GRADNJU

Smjernice za gradnju u postojećim naseljima rangiraju se prema sljedećim kriterijumima:

1. parcelacija i regulacija;
2. odnos prema susjednim objektima i okruženju, spratnost;
3. konstruktivni sklop i materijalizacija;
4. oblikovne i estetske karakteristike.

15. 4. 1. 1. SMJERNICE ZA ZONE NOVE GRADNJE

1. Novi objekti bi trebalo da se usaglase sa tradicionalnim okvirom po svim parametrima koji će odrediti njegov položaj na parceli, odnos prema susjedu, orijentaciju, spratnost, materijalizaciju i oblikovanje. Gabariti objekata se moraju prilagoditi gabaritima postojećih tradicionalnih kuća, a dozvoljena spratnost bi trebalo da ide maksimalno do P + 1. Tipološki modeli iz tradicionalnog dijela naselja trebalo bi da budu uzor za modele u zoni nove gradnje.

2. Forma i oblikovanje objekata se ne moraju u potpunosti zasnivati na tradicionalnim principima gradnje u naselju, ali ne smiju narušavati kompoziciju cjeline.

3. Novi objekti moraju zadovoljiti savremene standarde života, što podrazumijeva postojanje sanitarnog čvora u objektu, opremljenost instalacijama struje, vode, PTT mreže, informatičke mreže.

4. Pored dozvoljene i poželjne upotrebe tradicionalnih materijala za gradnju, poželjna je i upotreba savremenih ekoloških materijala, prvenstveno u enterijeru. Preporučuju se:

- materijali iz obnovljivih izvora;
- materijali koji ne zagađuju sredinu, ne emituju opasne materije ili otrovne čestice;

– materijali koji se mogu eventualno reciklirati i upotrijebiti; u funkcionalnom smislu, novi objekti moraju imati dio za stanovanje sa ili bez ekonomskog prizemlja.

5. Kao važna odrednica održivog razvoja koja se odnosi na uštedu energije, nameće se potreba da se u što većoj mjeri aktiviraju prirodni izvori energije, kao i da se utrošak energije grijanja prostora svede na minimum. U tom cilju, kuće bi trebalo da imaju ugrađene sisteme za efikasno korišćenje prirodne energije sunca, vjetra, biomase...

Razvoj turizma, zatim potreba stanovnika da sagrade nove stambene objekte (uz ekonomski kriterijum isplativosti gradnje) i mogućnost naseljavanja novih stanovnika u budućnosti, traže prostor za novu gradnju. Nova gradnja, posebno u vidu turističkih i drugih kompleksa, trebalo bi da bude fizički odvojena od dijela starog naselja.

Crna Gora ima značajne turističke razvojne potencijale i stoga turizam predstavlja strateški prioritet. Treba težiti razvoju održivog turizma u skladu sa istorijsko-geografskim specifičnostima Crne Gore. Potrebno je poboljšati turističku ponudu i infrastrukturu, javne i komunalne službe i turistički marketing, sistem obrazovanja za turizam. Master plan kao strategija razvoja turizma Crne Gore 2000–2020. oslanja se na ruralna naselja u kojima će se ostvariti spoj tradicije i modernosti, jer je drugačije nemoguće računati na interesovanje savremenih turista za taj oblik odmora. Dakle, ruralni turizam predstavlja jednu od ključnih mogućnosti potencijalnog napretka ruralnih područja. U tom smislu predlaže se izgradnja ECO Lodge smještajnih objekata sa niskim uticajem na prirodnu okolinu. Objekti se grade sa čitavim nizom ekološki prihvatljivih opcija od zagrijavanja vode solarnom energijom do sistema za prikupljanje kišnice, kompostnih WC-a i izvora obnovljive energije kao što je snaga vjetra.

Poštujući navedene zakonitosti tradicionalnog građenja i oslanjajući se na date smjernice u projektovanju novih kuća, moguće je na jedan sasvim nov način odgovoriti na savremene potrebe i tradicionalni kontekst, utemeljen na ekološkim i održivim principima razvoja.

Održiva gradnja, kao jedan od značajnijih segmenata održivog razvoja, uključuje primjenu građevinskih materijala koji nijesu štetni po okolinu, energetska efikasnost zgrada i upravljanje otpadom nastalim u procesu gradnje ili rušenja objekata. U datom kontekstu održiva gradnja mora obezbijediti trajnost, kvalitet u oblikovanju i konstrukciji, uz ekonomsku i ekološku prihvatljivost.

Energetski i ekološki održivo građenje teži: smanjenju gubitaka toplote iz zgrade, poboljšanju toplotne zaštite spoljašnjih elemenata i povoljnijem odnosu površine i zapremine objekta, povećanju toplotnih dobitaka u zgradi povoljnijom orijentacijom zgrade i korišćenjem sunčeve energije, primjenom obnovljivih izvora energije u zgradama (biomasa, sunce, vjetar i dr.), povećanju energetske efikasnosti termoeenergetskih sistema. Koristi od energetski efikasne gradnje su mnogostruke, a najviše se ogledaju kroz finansijske uštede na smanjenim računima za grijanje, hlađenje i električnu energiju, udobnije i kvalitetnije stanovanje, duži životni vijek zgrade, doprinos zaštiti okoline i smanjenje emisije štetnih gasova u okolinu, kao i kroz globalne klimatske promjene.

15. 4. 2. POZITIVNI PRIMJERI ODNOSA PREMA KONTEKSTU KAO PREPORUKE ZA GRAĐENJE

15. 4. 2. 1. REALIZACIJE SA PROSTORA PRIMORJA (JUŽNA REGIJA)

– Turističko naselje „Slovenska plaža”, Budva. Ovo turističko naselje, kao izraz novijeg trenda u turizmu 80-ih godina, očigledan je izraz sasvim drugačijeg koncepta u rješavanju smještaja turista, u odnosu na hotelske objekte-komplekse iz 70-ih godina.

– Rekonstruisani Hotel Maestral, Pržno, Miločer vrijedan je i prilično usamljen primjer znalački i odmjereno profilisanog investitorskog programa i graditeljskog postupka.

15. 4. 2. 2. REALIZACIJE SA PROSTORA SREDIŠNJE REGIJE (KARSTNA OBLAST I ZETSKO-BJELOPAVLIČKA RAVNICA)

- Hotel Podgorica, Podgorica
- Poslovni objekat „Prohouse”, Podgorica
- Poslovno-edukativni centar „Kamena kuća”, Podgorica

15. 4. 2. 3. REALIZACIJE I PROJEKTI SA PROSTORA VISOKIH PLANINA (SJEVERNA REGIJA):

- Poslovni centar „Stara Varoš”, Rožaje
- Projekti sa konkursa za Novu durmitorsku kuću-NVO Expeditio, Kotor

U Crnoj Gori se uporedo sa rastom životnog standarda predviđa i povećanje energetske potrebe, istovremeno sa povećanjem ukupnog broja stambenih objekata, udjela zagrijavane ukupne površine objekata i udjela ukupne površine hladjenih stambenih objekata od 50–80%. Potrošnja tople vode po stanovniku će se povećati za 50%.

Racionalizacija potrošnje energije stvorila je nove pojmove u graditeljstvu, a to su: „niskoenergetska zgrada”, „pasivna kuća”, „nulta kuća”, „benefit kuća” i ekološka kuća.

„Niskoenergetsku zgradu” karakteriše optimalno projektovanje zgrade sa povoljnim odnosom spoljnih površina i zapremine, izvanredna toplotna izolacija zgrade, dobra zaptivenost od vjetra, korišćenje sunčeve energije kroz zastakljene površine, vrlo niska potreba za toplotom.

„Pasivna kuća” je objekat koji zahtijeva neznatnu količinu energije za zagrijavanje, a uzima je pasivno od već zatečenih izvora toplote. Najvažniji dio čini toplotna energija sunčevog zračenja uhvaćena pasivno kroz prozorska okna.

Objekat „nulte energije” ili „nulta kuća” je uobičajeni termin koji se koristi za objekte čija je neto godišnja potrošnja energije jednaka nuli.

„Benefit kuća” je termin za savremeni, energetski efikasan i jeftin (low cost) objekat na području Crne Gore.

Ekološka kuća podrazumijeva kuću nastalu kao proizvod graditelja kojim se štetni uticaji od okoline i od primijenjenih materijala i spojeva svode na najmanju mjeru.

15. 5. ZAKLJUČAK

Crnogorska tradicionalna arhitektura, iako osobena i autohtona, dio je mediteranskog, balkanskog i evropskog nasljeđa. I dok se kroz stilove arhitekture u primorskom regionu ogledaju stilovi trgovaca i ribara, tradicionalne kuće u planinskom regionu su skromnije. Kuće su izgrađene od prirodnih materijala koji se mogu pronaći u njihovoj okolini, a osmišljene su u skladu sa vjekovnim iskustvom i vremenskim prilikama. Ove kuće koje se stapaju sa stjenovitim okruženjem već poštuju ekološka pravila bez poznavanja modernih tehničkih termina. Graditeljsko nasljeđe Crne Gore je od takvog značaja da njegovoj budućnosti treba pristupiti sa mnogo većom pažnjom nego do sada.

Na početku trećeg milenijuma svjedoci smo nekontrolisanog razvoja i potreba savremene civilizacije. Usljed intenzivne i nekontrolisane urbanizacije, u Crnoj Gori na udaru su graditeljsko nasljeđe i prostor, koji je jedan od najvrednijih resursa Crne Gore. Ekspanzija izgradnje turističkih naselja i vikendica u Crnoj Gori će se nastaviti i u budućnosti. Neophodno je izgraditi sistematski okvir za razvoj propisa i smjernica za graditelje kako bi se od samog početka stvorio odgovarajući ambijent i izbjegla mješavina stilova i devastacija prostora. Održiva energija i održiva gradnja su u osnovi prevazilaženja problema devastacije tradicionalne arhitekture i prostora u Crnoj Gori.

Tradicionalnu arhitekturu treba izučiti, shvatiti, stvaralački protumačiti, njome se nadahnuti, iskoristiti samo one elemente koji su u skladu sa vremenom u kojem živimo, stvarajući kuće ne kao kopije prošlosti nego kao smisleni savremeni doprinos budućnosti. Ovim će se uticati na oblikovanje novih prostora koji će objediniti karakteristike crnogorskog okruženja sa dostignućima savremene arhitekture, novih tehnologija i znanja iz EU i zemalja u okruženju.

LITERATURA

- [1] Bakić, R.; Doderović, M.; Mijanović, D.: *Naselje u prostoru*, Nikšić, 2009, str. 360.
- [2] Cvijić, J.: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, knj. 1. Zagreb, 1922, str 304–330; 347, 371, 411.
- [3] Karajović, S.: *Tradicionalna arhitektura primorja Crne Gore u prostornim planovima, Tradicionalna arhitektura Crne Gore-iskustva, pouke, vidici*, Monografija, Univerzitet Crne Gore, Građevinski fakultet, Podgorica, 2005, str. 62.
- [4] Kovačević, R.: *Principi materijalizacije ekološke kuće, Tradicionalna arhitektura Crne Gore-iskustva, pouke, vidici*, Monografija, Univerzitet Crne Gore, Građevinski fakultet, Podgorica, 2005, str. 112.
- [5] Lješković-Mitrović, S.; Stamatović, S.; Tadić, S.; Adžić, N.: *ECO Lodge koncept u Crnoj Gori*, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, GTZ-Njemačka tehnička saradnja, decembar 2007, Podgorica, str. 22.
- [6] NVO EXPEDITIO (Centar za održivi prostorni razvoj), *Skadarsko jezero – studija potencijala za održivi prostorni razvoj*, Kotor, str. 73.
- [7] *Prostorni plan Crne Gore do 2020. godine*, Ministarstvo za ekonomski razvoj Crne Gore. Podgorica, mart 2008, str. 82, 84, 113, 117, 125.

- [8] Radović, D.: *Budućnost graditeljskog nasljeđa o mogućnostima povratka principa vernakularne arhitekture*, Tradicionalna arhitektura Crne Gore-iskustva, pouke, vidici, Monografija, Univerzitet Crne Gore, Građevinski fakultet, Podgorica, 2005, str. 104.
- [9] Radović, R.: *Tradicionalnu arhitekturu treba razumjeti kao njen duh a ne kao folklor*. Tradicionalna arhitektura Crne Gore-iskustva, pouke, vidici, Monografija, Univerzitet Crne Gore, Građevinski fakultet, (2005), Podgorica, str. 14.
- [10] Radulović, V.; Gregović, B.; Stamatović, S.; Šuković, D.; Tomanović, Z.; Tadić, S.; Radovanović, U.; Adžić, N.: *Savremeni izraz tradicionalnih kuća u Crnoj Gori*, Ministarstvo za ekonomski razvoj, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, GTZ-Njemačka tehnička saradnja, mart 2009, Podgorica, str. 68–70, 108.
- [11] Rovinski, P. A.: *Crna Gora u prošlosti i sadašnjosti*, tom II, Cetinje 1994, str. 299–309.
- [12] Vlahović, P.: *Osnovna obilježja kuće i kulture stanovanja u Crnoj Gori*. Tradicionalna narodna kultura u Crnoj Gori, Naučni skupovi knjiga 54, CANU, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 24, Podgorica, 2000, str. 137, 138, 144.
- [13] Vlahović, P.: *Etnološko proučavanje Crne Gore*, Glasnik Odjeljenja društvenih nauka 10, CANU, Podgorica 1996, str 65.
- [14] Vujačić, T.: *Prilog tipologizaciji crnogorske tradicionalne arhitekture*. Tradicionalna narodna kultura u Crnoj Gori, Naučni skupovi knjiga 54, CANU, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 24, Podgorica, 2000, str. 116–118.
- [15] Vuksanović, D.: *Ekološke odlike u graditeljstvu sela obalnog područja Skadarskog jezera kao razvojni potencijal*, u: *Selo u Crnoj Gori*, CANU, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, decembar 2002, str. 158.
- [16] Vuksanović, D.; Popović, S.: *Arhitektonski atlas Crne Gore*, Ministarstvo turizma i zaštite životne sredine, Ministarstvo za ekonomski razvoj, GTZ-Njemačka tehnička saradnja, Podgorica, 2008, str. 19–21; 32, 34, 38, 40, 41, 43, 45, 49, 51, 54, 57.
- [17] web site: www.expeditio.org. Izrada programa održavanja i zanati u restauraciji graditeljskog nasljeđa. 15. 02. 2010.
- [18] web site: www.expeditio.org. Prostor oko nas. Emisija 1, Kompleksnost prostora. 02. 03. 2010.